

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1918-as esztendő új helyzetet teremtett az erdélyi szászok életében is. Változásokat hozott annak a népnek a sorsában, amely mindig is sajátos szerepet játszott Erdélyben, hiszen önálló létre nem törekedhetett, ennek ellenére csaknem nyolc évszázadon keresztül megőrizte identitását.¹

Az erdélyi szász polgárság képviselői a monarchia összeomlásának időszakában – a korábbi ellentéteket, feszültségeket félretéve – a magyar állam keretében igyekeztek biztosítani jövőjüket. 1918 novemberének közepén még a Károlyi-kormányval folytattak tárgyalásokat autonómiájuk lehetőségeiről.² A Szász Nemzeti Tanács (Sächsischer Nationalrat) és a valamennyi németet tömörítő Német Nemzeti Tanács (Deutscher Nationalrat) határozott integritáspárti álláspontja azonban nem fejezte ki a romániai németiség egészének véleményét.

Különösen a gyulafehérvári román gyűlés, 1918. december 1. után gyorsultak fel az események, erősödtek fel a szászság körében az útkeresés hangjai.³ Igaz, a gyulafehérvári román nemzetgyűlésre nem hívták meg az erdélyi nemzetiségek képviselőit, de az ott elfogadott határozatok megkönnyítették számukra az új helyzettel való megbékélést. Ezek ugyanis minden olyan ígéretet tartalmaztak, amelyet a szászok a Magyarországhoz való tartozás idején célul tűztek ki. A történelmi realitások felismerése is mindenképpen a csatlakozás mellett szólt, függetlenül attól, hogy az erdélyi szászok üdvözölték-e azt, vagy sem.⁴

1918 decemberében a nagyszebeni román Kormányzótanács – elsősorban a román központi kormány, valamint egyes francia körök hatására – szintén kereste a megegyezést a szász értelmiséggel, amelynek legfőbb követelése az önrendelkezési jognak és a szász területek autonómiájának biztosítása volt.

Újabb ösztönzést adott a végső döntéshez, hogy 1918. december 8-án a bukaresti Transilvania-teremben a fővárosban élő szászok gyűlése üdvözölte „nagy örömmel és meglelégedéssel” Erdélynek Romániához történő csatlakozását és hasonló állásfoglalásra szólította fel az Erdélyben élő szászokat is.⁵ Mindezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy 1919 újév napján a Szász Nemzeti Tanács képviselőjében Rudolf Brandsch tár-

gyalásokat kezdett Iuliu Maniuval, a román Kormányzótanács megbízottjával. A tárgyalások alapjaként a szászok elismerték az új politikai rend létezését,⁶ majd egy hét múlva, január 8-án, Medgyesen (Mediasch) a Szász Nemzeti Tanács és a központi választmány kimondta a Romániával való egyesülést. „Romániának Erdéllyel és Magyarország románok által lakott részeivel történő egyesítése révén olyan területi egység alakult ki, amelynek összetartozását etnográfiai viszonyok alapozzák meg. Tekintettel ezekre a tényekre és abban a meggyőződésben, hogy itt világtörténelmi folyamat zajlik, az erdélyi szász nép, mivel a népek önrendelkezésének talaján áll, kinyilvánítja a Román Királysághoz történő csatlakozását és testvári üdvözlését és szívélyes jókívánságait tolmácsolja a román népnek nemzeti eszményeinek megvalósításához.”⁷

A nyilatkozat a továbbiakban reményét fejezi ki, hogy a szász nép a jövőben zavartalanul fejlődhet, megőrizheti identitását. Mindennek biztosítékát – a nyilatkozat szerint – a gyulafehérvári határozatok tartalmazzák. A medgyesi nyilatkozat tehát lényegében véve elvi állásfoglalás arra vonatkozóan, hogy a szászság – a gyulafehérvári határozatokra alapozva – mire számít az új állami keretben.

A döntés híre külföldön bizonyos kételyeket ébresztett, bár többször is megerősítették, hogy a szászok többsége önként fogadta el a Romániával létrehozott uniót. Romániában mindenestre kedvezően fogadták a hírt és válaszképpen Maniu ígéretet tett „a szorgalmas szász nép nemzeti jogainak védelmére és tiszteletben tartására.”⁸

A gyors helyzetfelismerés átmenetileg bizonyos előnyökhöz juttatta az erdélyi szászokat. Szabadon folytathatták gazdasági tevékenységüket, többen maradhattak meg a közszolgalatban, nagyobb lehetőséget kaptak az oktatásban és a kulturális életben, egyházi iskoláik – a magyarokétól eltérően – rendszeres államsegélyt kaptak.

A „kivételezett” helyzet nagyrészt annak köszönhető, hogy a romániai németek (köztük az erdélyi szászok) lélekszámuknál nagyobb erőt képviseltek Románia kulturális és gazdasági életében. Másrészt, a román állam értékelte lojalitásukat is, hiszen az erdélyi szászok – a magyarokkal, a bolgárokkal, a szerbekkel, az oroszokkal és az ukránokkal ellentétben – nem jelentettek irredenta veszélyt. Az erdélyi szászok és Németország között nem volt közvetlen földrajzi kapcsolat, ezért az irredentizmus alapvető feltétele hiányzott. Ráadásul a majdnem 800 éve Erdély területén élő szászok nagy része – bár identitásuk meglehetősen erős volt – Németországot aligha tekintette „anyaországának”. (E téren csak a

30-as évektől tapasztalható változás.) A Németországgal fenntartott szoros gazdasági és kulturális kapcsolatok nyugtalanítottak ugyan egyes román nacionalista köröket, de az erdélyi szászok alapvetően konstruktív magatartását senki sem vitatta.

Mindezek hatására az erdélyi szászok többsége reménykedve tekintett a jövőbe. Vezetőjük, Rudolf Brandsch például „új Aranybullának” nevezte a gyulafehérvári határozatokat, amely „új szakaszt nyit a szászok történetében”.⁹ Hasonló szellemben íródott egy 1919-ben megjelent mű, egy mindmáig ismeretlen erdélyi szász szerző tollából, amelynek elsődleges célja az volt, hogy a szászokat bemutassa a román népnek. (Die Siebenbürger Sachsen – Wer sie sind und was sie wollen.) Az írás, amelyhez a híres román történész, Nicolae Iorga írt előszót, arra törekedett, hogy bizonyítsa az erdélyi szászok lojalitását, egyúttal azonban megfogalmazta a román kormánnyal szembeni legfontosabb elvárásait is; megemlítve – többek között – az anyanyelvi oktatás igényét, a német nyelv szabad használatának a jogát és mindezek saját maguk által történő ellenőrzésének a lehetőségét.¹⁰

Ugyancsak a konkrét elvárásait és kívánságait fogalmazták meg az erdélyi szászok – ezúttal hivatalos formában – az 1919. november 6-án Segesváron (Schässburg) megtartott 4. szász gyűlés (Sachsentag) programjában, amely megerősítette a Romániai Németek Szövetségének (Verband der Deutschen in Grossrumänien) 1919. szeptember 6-án Temesvárott elfogadott választási programját és azt a szászok saját célkitűzéseiként is elismerte. A 18 pontból álló követelések és kívánságok minél nagyobb fokú autonómia elérését irányozták elő. Ennek érdekében követelték, hogy a gyulafehérvári határozatokat terjesszék ki az ország egész területére; dolgozzanak ki „alaptörvényt” a romániai németek számára, amely biztosítja számukra a jogot, hogy különleges kulturális, nemzetiségi és gazdasági feladataik végrehajtására önálló szervezeteket hozzanak létre; önálló iskolarendszert működtethessenek, amelyhez maguk képezik a tanárokat; saját adórendszert vezethessenek be; a közigazgatási határokat a román állam az etnikai határok figyelembevételével vonja meg; tegyék lehetővé a német nyelv használatát a közéletben és a hadseregben; engedélyezzék a német helységnevek használatát; a választásokra készüljenek nemzeti-ségi választólisták; biztosítsák az egyházak számára a jogegyenlőséget és az autonóm fejlődés lehetőségét; nyújtsanak állami támogatást a német oktatási intézményeknek; vegyék figyelembe a Romániához csatolt terü-

letek gazdasági sajátosságait; továbbra is maradjanak érvényben az új román területekre vonatkozó korábbi regionális jogi rendelkezések stb.¹¹

Már a medgyesi nyilatkozat is utalt arra, ebből a programból viszont egyértelműen kitűnik, hogy jelentős változás következett be az erdélyi szászok és a többi romániai német népcsoport viszonyában. A szászság már nem az ún. kisszász vagy szász megoldást kereste a nemzetiségi kérdésben, hanem ettől kezdve magáévá tette és képviselte a Bánátban (itt elsősorban svábok éltek), Bukovinában, Besszarábiában, Szatmárban és a Regátban élő németek érdekeit is. Ez mindenképpen döntő fordulatot jelentett a korábbi időszakokhoz képest. A szászok és a svábok hagyományos politikai különállása fokozatosan megszűnt, szervezetenként is egyesültek. A szász tudat helyét kezdte átvenni egy romániai németiség-tudat. Ez az intézmények, pártok elnevezésében, összetételében is kifejezésre jutott. A Romániai Németek Szövetségének létrehozásában valamennyi romániai német népcsoport aktívan részt vett¹² és az 1929-ben alakult Német Párt (Deutsche Partei) is az egységes fellépést tűzte ki célul. Ebben az összefogásban az erdélyi szászok sajátos feladatot láttak el, amit végeredményben egyfajta közvetítő (esetleg vezető) szerepnek is tekinthetünk. Ez a „primus inter pares” helyzetük mindenekelőtt annak a következménye volt, hogy valamennyi romániai német népcsoport közül a szászok rendelkeztek a legfejlettebb intézményrendszerrel, mind a gazdaság, mind a politika, mind a kultúra területén.

A 4. szász gyűlésen elfogadott programhoz visszatérve, megállapíthatjuk, hogy ezeknek a követeléseknek, kívánságoknak a megvalósulása mintaértékűvé tette volna a román kisebbségi politikát, nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem világviszonylatban is. Mindez azonban jórészt illúzió maradt, és e célkitűzések teljesítésére csak 1940-ben – alaposan megváltozott körülmények között – a Német Birodalom nyomására került sor.

Pedig az erdélyi szászok számára az is reményt adhatott, hogy alig egy hónappal a 4. szász gyűlés után, 1919. december 9-én a gyulafehérvári határozatokban lefektetett elveket nemzetközi jogi szerződés szentesítette. Igaz, Románia kezdettől fogva tiltakozott a nemzetközi kisebbségvédelem ellen, mivel úgy vélte, ez alkalmat ad a nagyhatalmaknak a belügyekbe való beavatkozásra. Végül azonban – éppen a nagyhatalmak nyomására – aláírta a szerződést, amely kimondta: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek, a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot en-

gedélyezzen”¹³, valamint felhatalmazta a kisebbségek képviselőit, hogy sérelmeik orvoslásáért a Népszövetséghez fordulhassanak. A kisebbségi szerződés arról is intézkedett, hogy rendelkezéseit Romániának alaptörvényként kell elismernie, vagyis egyetlen törvény vagy határozat sem állhat ezekkel ellentétben.

Hamarosan kiderült, hogy a román politika az erdélyi szászok esetében sem alkalmazza a gyulafehérvári határozatokban és a nemzetközi szerződésben lefektetett ígéreteket. Az 1923-as alkotmány a legkevésbé sem vette figyelembe érdekeiket, regionális öngazgatási céljaikat. (A romániai németek – köztük a szászok – parlamenti képviselői nem is szavazták meg az alkotmányt, mivel a korábbi elvek elleni egyértelmű támadást láttak benne.) Igaz, az alkotmány valamennyi állampolgár számára biztosította az alapvető jogokat és szabadságot, de semmiféle „különérdek” érvényesülésének nem adott teret. Végeredményben nem tett egyebet, mint megpróbálta korigálni Románia „születési hibáit.” Ebben az időszakban bármiféle regionális, vagy nemzetiségi autonómia-törekvés és kísérlet ellentétben állt azokkal az intézkedésekkel, amelyeket az újonnan létrehozott Nagy-Románia saját konszolidálása érdekében hozott. Igaz, hogy Nagy-Románia nemzetközi támogatással jött létre, a soknemzetiségű léttel együtt járó nehézségekkel viszont már egyedül kellett szembenéznie. A külső fenyegetettségérzés is elkerülhetetlenül a nemzetiségek helyzetére hatott: az irredenta törekvésekkel szembe néző államnak a „nemzetállami” homogenitást kellett hangsúlyoznia, hogy belülről ne tekinthessék a nemzeti kisebbségeket „ötödik hadoszlopnak”. A „spontán” egyesülés kezdeti lendülete nem volt elég az ország stabilitásának megteremtéséhez, ezért a román vezetés úgy ítélte meg: csak az a nemzetállam életképes, ahol valamennyi lényeges döntést a központi kormányzat hoz és bármilyen partikuláris érdek – akár területhez, akár nemzetiséghez kapcsolódik – ennek érvényesülését akadályozza. (Az erdélyi román Kormányzótanácsot is ennek az elvnek a jegyében oszlatták fel.)

Nagy-Románia megalakulása után az erdélyi szászok – mint láttuk – átmenetileg kedvező lehetőséget kaptak. Olyannyira, hogy a húszas évek elejéig – a többi romániai német népcsoporttal együtt – valamennyi délkelet-európai német kisebbség között a legjobb helyzetben voltak; mind az államnemzethez, mind az államhoz való viszonyukat megfelelőnek mondhatjuk. A húszas évek elejétől kezdve azonban az erdélyi szászok is egyre inkább védekező helyzetbe kerültek, fokozatosan kiszorították őket a fontos helyekről és ők is egyre jobban érezték a románosítási tenden-

ciák hatásait. Mindez a korábban már vázolt stabilizációs folyamat egyértelmű következménye volt, hiszen Románia a „homogén” nemzetállam megteremtése során egyetlen nemzeti kisebbséggel sem tehetett kivételt – mégha az nem is jelentett közvetlen veszélyt az államra nézve –, asszimilációs törekvése csak akkor lehetett eredményes, ha valamennyi nemzetiséget érintette. A további fejezetekben azt vizsgáljuk meg, hogy a románosítási intézkedések hatására a húszas években milyen fordulat következett be az erdélyi szászok életében és mindez milyen következménnyel járt gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális–oktatási helyzetükre nézve.

Az erdélyi szászok gazdasági-társadalmi viszonyai a két világháború között

Az erdélyi szászok két világháború közötti lélekszáma – az 1930-as népszámlálás adatai szerint – 237 416 volt, amivel a második legnagyobb romániai német népcsoportot alkották a 275 369 főt számláló bánáti svábok után.¹⁴ A népszámlálás – ehelyütt nem részletezendő – pontatlanságai következtében valószínűbbnek tűnik Hans Hartl adata (egyébként ő maga is romániai német volt), aki 250 ezer főre becsülte az ebben az időszakban Erdélyben élő szászok számát.¹⁵

Demográfiai helyzetükre vonatkozóan viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre (az adatok többsége a romániai némettség, illetve az egykori magyarországi területeken élő németek egészére vonatkozik), általános tendenciaként azonban megállapíthatjuk, hogy 1918-tól kezdve egyre több erdélyi szász települt át Bukarestbe, majd a világgazdasági válság hatására – döntően gazdasági okok következtében – néhány ezer fő kivándorolt a tengerentúlra.¹⁶ Természetes szaporulatukra, amely messze elmaradt a románoké mögött, egy, az evangélikus egyház által készített kimutatás utal, eszerint az erdélyi szászok természetes szaporulata a két világháború között 10 ezrelék körül mozgott.¹⁷ (A második világháború következtében végbement népességmozgásokkal – háborús veszteségek, Németországba áttelepülés – a tanulmány nem foglalkozik.)¹⁸

Az erdélyi szászok foglalkozás szerinti megoszlásával kapcsolatban szintén az 1930-as népszámlálás adatai nyújtanak kiindulópontot. (Ezek az adatok a Romániához csatolt nyugati területeken élő németekre vonatkoznak, vagyis együtt vizsgálják az erdélyi szászokat és a bánáti svábokat. Miután ez nem okoz lényeges torzítást, ezeket az adatokat használjuk fel és külön jelezzük az esetleges szignifikáns eltérést.)

A statisztikák szerint a németek mindössze 54,1%-ának biztosította fő megélhetési forrását az agrárszektor, az erdélyi szászoknál ez az arány valamivel még alacsonyabb volt. Bányászatból és iparból mintegy 24%-uk élt. A kereskedelemben, a hiteléletben és a közlekedésben foglalkoztattak aránya 7,2% volt. Az oktatásban és az egészségügyben valamennyi erdélyi nemzetiség közül a legnagyobb arányt képviselték (1,1 illetve 1,8 százalékkal), az alkalmi munkából élők aránya (1,4%) tekintetében viszont náluk kedvezőbb helyzetben csak a románok voltak.¹⁹

A közigazgatásban való részvételük – a többi nem-román nemzetiséggel együtt – a húszas évektől kezdődően jelentősen visszaesett, hiszen a románosítás első lépései éppen a közigazgatási nyelvhasználatot érintették. Az 1920. június 27-i minisztertanácsi rendelet a csatolt területek hivatalnokait arra kötelezte, hogy egy éven belül szerezzék meg a román nyelvtudást. További korlátozást jelentett, amikor 1922 szeptemberében a belügyminiszter elrendelte azoknak a hivatalnokoknak az elbocsátását, akik hivatali szolgálatuk során nem a román nyelvet használják. Egy hónap múlva, október 9-én pedig utasítást adott, hogy „minden kiállított hivatalos aktát valamint a különböző hatóságoknak küldött leveleket kizárólag az állam hivatalos nyelvén (románul – S. A.) kell megfogalmazni”, egyidejűleg felhatalmazta a minisztériumokat, hogy „a vétkes hivatalnokok ellen hathatós fegyelmezési intézkedéseket foganatosítsion.”²⁰ Mindezek hatására számos szász tisztviselő is elveszítette állását és helyükre románok kerültek.

Az erdélyi szászság társadalmi-foglalkozási struktúrájára nézve ugyan kisebb befolyást gyakorolt, de további sorsuk szempontjából messzehatóbb következményei voltak a gazdasági intézkedéseknek, mindenekelőtt az 1921. évi agrárreformnak. Az agrárreform, amelyet már a gyulafehérvári határozatokban is célul tűztek ki, végeredményben szintén a románosítási törekvések megvalósítása volt, hiszen az újonnan Romániához csatolt területekre sokkal szigorúbb rendelkezések vonatkoztak, mint a régi Romániára.²¹ Az erdélyi szászok közül viszonylag kevés magánsemélyt érintett a reform, hiszen körükben rendkívül ritka volt a nagybirtok. (Egy 1916-os adat szerint a nagybirtokosoknak mindössze 1,5%-a volt német, ami nagyon csekély a lakosság számában elfoglalt 9,8%-os arányukhoz képest.)²² Annál inkább sújtotta a testületi tulajdont; az evangélikus egyház és a szász univerzitás (Universitas Saxonium)²³ vagyona nagy részét (mintegy 55%-át) elveszítette. Mindez az erdélyi szászság egészére vetítve azt jelentette, hogy a népcsoport körülbelül 55 ezer hektár földet, ösztulajdoná-

nak egyheted részét elveszítette.²⁴ Az egyház és az univerzitás birtokainak kisajátítása súlyos csapást mért a szász oktatásügyre és kultúrára, hiszen jelentős támogatási forrásaiktól fosztotta meg őket. 1937-ben azután az univerzitás maradék vagyonát is felosztották az evangélikus és az ortodox egyház, illetve egy román kulturális szervezet (Așezământul Cultural Mihai Viteazul) között.

Az agrárreform következménye volt az is, hogy az evangélikus egyháznak a kiesett bevételek pótlására – a német nyelvű iskolarendszer fenn tartása érdekében – jelentősen fel kellett emelnie az egyházi adót. Ez fokozta az elégedetlenséget az erdélyi szászok körében, akiknek egyébként is – különösen a húszas évek közepétől – komoly nehézségekkel kellett megküzdeniük a gazdasági élet minden területén.

A szász parasztok (számarányuk valamennyi erdélyi nemzetiség közül a legalacsonyabb volt) általában korszerű színvonalon gazdálkodtak. A román parasztság érdekében hozott előnyös intézkedések folytán azonban a szász paraszti réteg is hátrányosabb helyzetbe került. A hiteléletben alkalmazott korlátozások a szász kisiparosokat és kiskereskedőket érintették érzékenyen, sokuknak fel kellett adniuk önállóságukat.

A szász területek bankéletében is számos nehézség jelentkezett. A korábbi magyarországi követelések nagy része behajthatatlan maradt; további problémát jelentett a kedvezőtlen koronaátváltás, az értéktelenné vált háborúskölcsön-tömeg, az infláció, a világgazdasági válság és az ezekkel együtt járó eladósodás. A nagy bankfúziók – bár kezdetben eredményesnek látszottak – hosszú távon nem segítettek és a korábban jelentős szerepet játszó bankok (a Nagyszebeni és a Brassói Általános Takarékpénztár – Hermannstädter ill. Kronstädter Allgemeine Sparkasse) teljesen periférikus helyzetbe kerültek.

További diszkriminációt jelentett az erdélyi szászok gazdasági életében egy ún. gazdasági különbizottság (Comisie economică specială), amelynek tulajdonképpeni feladata a Romániában működő külföldi tőke felügyelete lett volna, de előszeretettel avatkozott be a kisebbségek gazdasági életébe, ami nyilvánvalóan inkább korlátozást jelentett.²⁵ (A 20-as évek végén ezt a testületet feloszlatták.)

Hasonlóan nacionalista szellemben fogant az a törvényjavaslat, amelyet a „gazdasági asszimiláció” csúcspontjának tekinthetünk. Ez a „numerus valachicus” előírta, hogy az 50%-nál nagyobb román tőkével rendelkező vállalatok esetében a vezetés legalább 60%-ának, az alkalmazotti és munkáslétszám legalább 75%-ának románnak kell lennie, a nemzetiségiek

aránya ennek megfelelően legfeljebb csak 40, illetve 25% lehet.²⁶ A törvényjavaslatot végül a Népszövetség illetékes bizottságának nyomására visszavonták, mindenesetre növelte a kisebbségek – közöttük az erdélyi szászok – bizalmatlanságát.

Az erdélyi szászok két világháború közötti gazdasági helyzetéről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy bár számos nehézséggel kellett megküzdeniük – részben a román állam kisebbségellenes intézkedései, részben a világgazdasági válság²⁷ hatására –, gazdasági életképességüket megőrizték, különösen a kézműiparban, ahol a történelem folyamán kialakult egy – a román átlagot messze meghaladó – fejlettségi színvonal és a gazdaság szinte minden területén létszámarányuknál jóval nagyobb mértékben járultak hozzá Románia gazdasági fejlődéséhez.

Oktatásügy a két világháború között

Az erdélyi szászok – a többi romániai német népcsoporttól eltérően – már Nagy-Románia létrejötte előtt is fejlett iskolarendszerrel rendelkeztek. Az első világháború után a szász iskolahálózatot 238 falusi népiskola, 12 városi iskola, 8 polgári iskola, 5 felső- és 2 alsógimnázium, egy-egy felső és alsó reáliskola, 2 felső leánykereskedelmi iskola, egy-egy tanár-, tanító- és óvónőképző iskola alkotta.²⁸

Megoldatlan volt viszont a finanszírozás kérdése, mivel az állam – a magyar egyházi iskoláktól eltérően – rendszeres segínyt biztosított ugyan a számukra, ez azonban az oktatási költségeknek csupán 10%-át jelentette. A fennmaradó 90%-ot az 1921-es agrárreformig az evangélikus egyház saját birtokainak bevételeiből fedezte. E forrás jelentős csökkenését megpróbálták az egyházi adók emelésével ellensúlyozni, a szász iskolarendszer mégis megérezte a hatását. Ennél is súlyosabb csapást jelentettek az 1925. évi „magánoktatási” és „érettségi” törvények, amelyek tovább szűkítették a nemzetiségi oktatás körét. A „magánoktatási törvény” többek között korlátozta az egyházi iskolák önállóságát, egyes tantárgyak kötelező oktatási nyelvvé tette a románt és bevezette az ún. névelemzést. (Csak a nem-román anyanyelvűek járhattak nemzetiségi iskolákba, ennek meghatározásához viszont a nevet vették alapul.)²⁹ Az „érettségi törvény” bevezetése után (a vizgát a nemzetiségi nyelvet nem beszélő román pedagógusok előtt kellett letenni)³⁰ a nemzetiségi tanulók 70–80%-a sikertelen vizgát tett. Ennek kettős hatása volt; egyrészt radikálisan csökkent a nemzetiségielők közül továbbtanulók száma, másrészt a magyar és

a német szülők kénytelenek voltak román tannyelvű iskolákba beírni gyermekeiket.

Az erdélyi szász oktatási rendszerben 1940-ben történt újabb lényeges változás, amikor a román kormány a Németországgal megkötött megállapodásban egyebek mellett a felekezeti iskolák irányítását is átengedte a romániai németek fasiszta szervezeteinek.³¹

Kulturális élet

Az erdélyi szászok kulturális életében a húszas évek második felétől bontakozott ki látványos fejlődés. Ebben nagy szerepet játszott az evangélikus egyház is, amely a színvonalas felekezeti oktatás mellett a kultúra különböző területein is fontos szervező tevékenységet folytatott, nem utolsósorban a németországi egyházi körökkel fenntartott kapcsolatai következtében.

Az erdélyi szász kultúra kiemelkedő személyisége Richard Csaki volt, aki átvette az 1922-ben Nagyszebenben (Hermannstadt) alapított Romániai Németek Szövetsége Kulturális Hivatalának (Kulturamt des Verbands der Deutschen in Rumänien) vezetését, amelynek feladata a romániai németek – elsősorban a szászok – kulturális életének a megszervezése volt (könyvtáralapítás, németországi könyvek beszerzése, németországi előadók meghívása, nyári egyetemi hetek szervezése, az erdélyi szászok művészetének bemutatása Németországban stb.). Csaki ezenkívül „Ostland – Vom geistigen Leben des Auslandsdeutschtums” címen folyóiratot szerkesztett és kiadta a romániai németek évkönyvét is.

A kulturális hivatal azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, 1931. augusztus 1-én bezárta kapuit. Ennek elsődleges oka a Kulturamt túlhangsúlyozott „völkisch” küldetése volt, amire ebben az időben még nem mutatkozott tömeges igény az erdélyi szászok körében.

Ugyancsak virágzó kulturális élet bontakozott ki Brassóban (Kronstadt) Heinrich Zillich és folyóirata, a Klingsor körül. Itt gyűltek össze a szász irodalom és művészet kiemelkedő egyéniségei; köztük az erdélyi szászág legkiválóbb írói – Adolf Meschendörfer (Die Stadt im Osten, Der Büffelbrunnen), Erwin Wittstock (Bruder nimm die Brüder mit, Die Freundschaft von Kokelburg, Miesken und Riesken, Die Hochzeit) és maga a szerkesztő, H. Zillich (Zwischen Grenzen und Zeiten, Siebenbürgische Flausen und Flunkereien) – népük sajátosságainak kifejezését keresték. 1930-ban indult meg a Karl Kurt Klein által szerkesztett társadalomtudo-

mányi folyóirat, a „Siebenbürgische Vierteljahrschrift.” A szerzők közül különösen a történész Georg Eduard Müller és a nyelvész Andreas Scheiner tanulmányai érdemelnek figyelmet.

Az erdélyi szász irodalmi élettel kapcsolatban elengedhetetlen, hogy néhány szót szóljunk az erdélyi gondolathoz — a transzilvánizmushoz — fűződő viszonyáról. A több évszázados együttélés hagyománya parancsoló szükségszerűségként írta elő a magyarok, románok és szászok megbékélését és összefogását. Az erdélyi népek irodalmi összefogása a vizsgált időszak első felében szép eredményeket mutatott fel. Az 1926-ban rendezett első marosvécsi találkozó határozata is kimondta, hogy fejleszteni kell a magyar–román és a magyar–szász művelődési kapcsolatokat. A szász írók öszinte rokonszenvvel üdvözölték a transzilván eszméket. A nagyromán nacionalizmussal szemben védekezésre kényszerült szászág reményt látott a magyarokkal való összefogásban, bár már ekkor is felléptek a szász közéletben olyan mozgalmak, amelyek inkább az elkülönülést szorgalmazták. A harmincas évek közepére a biztató kapcsolatok véget is értek. A szász szellemi élet vezetői, Meschendörfer és Zillich is, a német fasizmus és a „völkisch” eszmék vonzásába kerültek. Az erdélyi népek összefogása helyett Németországot választották. Az Erdélyi Helikon és a Klingsor közötti polémia elkerülhetetlenül szakításhoz vezetett és a szászok felmondták a kisebbségi szolidaritást.³² A fasizálódás megállíthatatlanul terjedt tovább a kultúra minden területén.

Az erdélyi szászok politikai viszonyai a húszas évek közepétől – a megújulási mozgalom kibontakozása

Az egyre romló gazdasági körülmények, az egyházi- (valójában tanügyi-) adó növelése és a nemzeti elnyomás fokozódása következtében elégedetlenségi mozgalom bontakozott ki a romániai németiség körében. Kezdetben parlamenti képviselők a kormánypártokkal folytatott együttműködés révén igyekeztek engedményeket elérni. Tulajdonképpen — mai szóhasználattal — kettős stratégiának nevezhetnénk politikai irányvonalukat. A Nagy-Romániai Németek Pártja, illetve a Német Parlamenti Párt (1929-től kezdve Német Párt) mindig az éppen kormányzó pártot, vagy koalíciót támogatta, ennek fejében viszont saját politikai céljainak a megvalósítását követelte. Ez a politika gyakorlatilag nem hozott eredményt, ami számos — különböző platformon álló — csoport, mozgalom kibontakozásához járult hozzá.

Ezek közül is kiemelkedett a Fritz Fabritius által alapított „Önsegélyező takarékpénztár” (Selbsthilfe Sparkasse), amely társadalmi reformprogramot és nemzetiségi célokat is maga elé tűzött.³³ Fabritius takarékpénztára és nemzetiszocialista terminológiát felhasználó „Selbsthilfe” folyóirata 1927 januárjában új lendületet kapott, amikor számos romániai német szervezet elfogadta meglehetősen nagyvonalúan kidolgozott programját és csatlakozott a mozgalomhoz. (A legjelentősebb a Berlinben tanult Alfred Bonfert vezette „Südostdeutscher Wandervogel” csatlakozása volt.)

A 30-as évek elején Fabritius mozgalmának elsődleges célja az volt, hogy kilépjen az erdélyi szász keretek közül, kapcsolatot teremtsen a román jobboldallal és befolyását kiterjessze a többi romániai népcsoportra. Első lépésként 1932. május 21-én Fabritius megalakította a Romániai Németek Nemzetiszocialista Önsegélyező Mozgalmát (Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien – NSDR), amely programjában és felépítésében is a németországi náci pártot utánozta.³⁴

Ekkor még úgy látszott, a román állam hajlandó a szászok és a többi nemzetiség helyzetének rendezésére. 1931. április 18-án Nicolae Iorga vezetésével ún. hivatalnokkormány lépett hivatalba, amely a korábban már létező kisebbségi hivatal helyett a Minisztertanács mellett működő kisebbségi államtitkárságot hozott létre. Az államtitkári feladatokkal Rudolf Brandschot bízták meg, aki ekkor mondott le a Romániai Németek Szövetségének vezetéséről. A kisebbségi államtitkárság mindössze egy évig létezett, 1932. május 31-én a Iorga-kabinet lemondásával a hozzáfűzött remények is szertefoszlottak.

A kisebbségi államtitkárság kudarca is hozzájárult ahhoz, hogy a Romániai Németek Nemzetiszocialista Önsegélyező Mozgalma mindenütt előretört, bár a legfőbb színtere mindvégig Erdély, az erdélyi szász gyűlés maradt. Igaz, az 1933 májuásban Segesvárra (Schässburg) összehívott szász gyűlésen még nem sikerült elfogadtatni javaslataikat (munkaszolgálat bevezetése, a zsidókérdés németországi mintára történő kezelése), az október 1-én Nagyszebenben (Hermannstadt) megtartott szász gyűlésen viszont már megszerezték a többséget. Egy hónap múlva a szász testületekben megtartott szavazásokon ugyancsak többségbe kerültek. (Az új Német-szász Néptanács – Deutsch-sächsischer Volksrat – elnöke az NSDR-hez tartozó Otto Fritz Jickeli lett.)

A mozgalom szélsőséges programja még a román kormányt is aggodalommal töltötte el, ezért lépéseket tett a feloszlatására. Erre azonban nem

került sor, mivel az NSDR taktikát változtatott, nevét Romániai Német Népsegélymozgalomra (Deutsche Volkshilfebewegung in Rumänien) változtatta, tagjai levetették az egyenruhát és „Führer” helyett elnököt választottak. Az új elnevezés nem sokáig létezett, mivel a kormány engedélyezte, hogy a szervezetet Romániai Németek Megújulási Mozgalmának (Nationale Erneuerungsbewegung der Deutschen in Rumänien – NEDR) nevezzék. Valójában azonban semmi sem változott, a NEDR továbbra is arra törekedett, hogy a romániai németek egyedüli képviselőjének tekintésék. Ráadásul Németország is a kezükre játszott, amikor a kritikus helyzetben megbízottat küldött Romániába, mivel ezzel beismerte, hogy a tanácsadáson túl is beavatkozik a romániai németek ügyeibe.

A megújulási mozgalom fellendüléséhez egyébként jelentős mértékben hozzájárult a hitlerizmus németországi hatalomra jutása,³⁵ a nemzeti-szocialista ideológia különösen a városi fiatalság körében hódított. Vele szemben állt viszont a szász polgárság egy része, a liberális patricius réteg Victor Glondys evangélikus püspök vezetésével, de az általános jobbrafordulás következtében ez az irányzat fokozatosan elszigetelődött. A szász munkások közül sokan vettek részt a munkásmozgalomban, mindennek előtt a Szociáldemokrata Párt tevékenységében, de jelentős számban kapcsolódtak be az illegális Román Kommunista Párt munkájába is. A 30-as évek végétől kezdve azonban a szász munkásság soraiban is egyre jobban elterjedtek a jobboldali és szélsőjobboldali irányzatok.

Szakadás a megújulási mozgalmon belül – az erdélyi szász egység megomlása

1934 elején az NEDR-en belüli frakcióharcok mind a szászok között, mind az erdélyi szászok és a bánáti svábok között feszültséget eredményeztek. A kialakult helyzet nemcsak Berlinben, hanem a román kormányban is nyugtalanságot okozott, olyannyira, hogy július 4-én betiltották a NEDR-t. A gyorsan létrehozott fedőszervezetek azonban tovább folytatták a munkát, így nem érte jelentős veszteség a mozgalmat.

Berlin közvetítési kísérletei sem hoztak eredményt, a romániai németek különböző irányzatai ugyan kompromisszumot kötöttek, de ezt senki sem tartotta be: az ellentétek kibékíthetetlennek látszottak. A végleges szakadás 1935. február 10-én következett be, amikor az ún. újítók – a radikális szárny –, amelyhez többek között Brandsch és követői is tartoztak, megalapították a Romániai Német Néppártot (Deutsche Voks-

partei in Rumänien). Ennek lett egyik vezetője Alfred Bonfert. A Fabritius és Jickeli vezette szárny – a szász és sváb hagyományokra támaszkodva – létrehozta a Romániai Német Népközösséget (Deutsche Volksgemeinschaft in Rumänien) és Fritz Fabritiust, a romániai németek legfőbb képviselőjének választotta meg. (A két irányzat között egyébként nem volt lényeges különbség, mindkettő a nemzetiszocializmust tekintette példaképének, ezt azonban a Romániai Német Népközösség „méréskeltebb” formában kívánta megvalósítani.) A radikálisabb Német Néppártnak, amelynek önállóságát 1937 májusában a belügyminiszter is elismerte, végeredményben csak Bukovinában sikerült jelentős befolyásra szert tennie.

Az 1935 februárjában kezdődött események kétségtelenül a legsúlyosabb csapást jelentették a romániai németek – köztük az erdélyi szászok – két világháború közötti történetében. Politikai egységük formailag is megszűnt. További nehézséget okozott, hogy 1937. március 10-én a román állam felosztotta az erdélyi szászok évszázados létalapját, az univerzitás alapítványt. Ráadásul, az 1938 februárjában kihirdetett alkotmány, amely Románia „nemzetállam” jellegét hangsúlyozta, a kisebbségek számára egyértelműen kedvezőtlen volt. Az 1938. március 3-i dekrétum következtében, amely valamennyi politikai párt feloszlátását mondta ki, az erdélyi szászok is elveszítették parlamenti képviselőtüket.

Mindez Németország számára nyilvánvalóvá tette, hogy a Romániában végbement belpolitikai változások elengedhetlenné teszik a német-ség egységét. Másrészt számos jel arra vallott, hogy a külpolitikai változások megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy Berlin a kezébe vegye a romániai németek sorsának az alakítását. Németország, amely 1919-től kezdve – de különösen a hitlerizmus hatalomra jutását követően – hangoztatta az európai német kisebbségekkel szembeni felelősségét, egyre gyakrabban avatkozott be a romániai németek ügyeibe. Mindez megnövelte azoknak a számát Romániában, akik a német kisebbség sorsát Németországhoz kötötték, saját érdekeiket alárendelték a Harmadik Birodalom külpolitikai céljainak. A román uralkodó osztály egy része örömmel fogadta ezt, hiszen ily módon a romániai német-ség – különösen 1938 után – közvetítő lehetett a német-orientációt kereső román külpolitika számára.

II. Károly király 1938. január 20-án, Glondys, szász püspökkel folytatott megbeszélésén még arra utalt, hogy a romániai németek román állampolgárok és a román államnak lojalitással tartoznak. A külföldi beavatkozás – a király véleménye szerint – kétségeket ébreszt e lojalitás iránt,

ami semmiképpen sem válik a népcsoport előnyére. Az 1938. augusztus 4-én kihirdetett kisebbségi statutumot viszont már egyértelműen Németország irányába tett politikai gesztusként kell értékelnünk. A statutum bizonyos engedményeket adott a kisebbségi nyelvek szabad használatának terén (bár ez csak részben valósult meg) és új elemi és középiskolákat nyitott a nemzeti kisebbségek számára.³⁶ Rendelkezéseit azonban jórészt korlátozta az 1938. augusztus 14-i közigazgatási reform, amely megszüntette a történelmileg kialakult egységeket és olyan közigazgatási beosztást valósított meg, amelyben a román többség mindenütt biztosítva volt.

Németország közben többször is kísérletet tett a romániai németek különböző csoportjainak összebékítésére, végülis 1938 őszén egy németországi titkos megbízott tető alá hozta az újraegyesülést.³⁷ Ennek eredményeképpen megalakult a Nemzeti Munkafront (Nazionale Arbeitsfront), a németek egységes legális szervezete. Tulajdonképpen egy kvázi-pártról van szó, – hiszen pártok hivatalosan nem léteztek – amely a németek lakta területeken körzeti tanácsokkal (Kreis- vagy Gaurat) rendelkezett.

A Nemzeti Munkafronton (NAF) belüli ellentétek azonban nem simultak el, a két irányzat ismét Berlint kérte fel a döntőbíró szerepére. Ezúttal Németország más eszközt választott, a korábbi vezetőség tagjait – akik részben önként, részben a külföldi németek ügyeiért felelős Népi-német Központ (Volksdeutsche Mittelstelle) utasítására Németországba utaztak – nem engedte visszatérni Romániába. Így az egyetlen szóba jöhető jelöltet, Andreas Schmidet választották meg a német népcsoport élére, akinek Németország melletti elkötelezettségéhez nem férhetett kétség. Schmidt a német népcsoport székhelyét is áthelyezte Nagyszebenből (Hermannstadt) Brassóba (Kronstadt) annak érdekében, hogy az itt működő német konzultól közvetlenül megkapja a Berlinből érkező utasításokat.

Ezzel egyértelműen eldőlt a harc a romániai németek hitlerista és polgári demokratikus csoportjai között. Az egyház tett még ugyan néhány kísérletet a német népcsoport teljes faszálódásának megakadályozására, de azt megállítani nem tudta. A lemondott Glondys püspök utóda Wilhelm Staedel lett, aki maga is aktív résztvevője volt a megújulási mozgalomnak. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy a romániai németiség – mindenekeelőtt az erdélyi szászok – gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életében – birodalmi mintára – megkezdődött a „gleichsáltolás” és a német népcsoport érdekeinek a náci Németország céljai alá rendelése.

Innentől kezdve egyenes út vezet a romániai németek II. világháborús szerepéhez, az 1940. november 20-án aláírt német–román megállapodásig, amely végeredményben „állam az államban” helyzetet teremtett a nép-csoport számára. Ez azonban már egy másik tanulmány témája lehet.³⁸

Jegyzetek

1. Az erdélyi szászok első hulláma a 12. században II. Géza hívó szavára telepedett le Erdélyben. A vagyontalan lovagok és földnélküli parasztok Rajna–Mosel vidéki hazájukat cserélték fel az Olt menti területekkel, amelyeket – a későbbi százlakta vidékektől megkülönböztetésül – „Altland”-nak neveztek. A 12.–13. század folyamán további szász csoportok települtek le Erdélyben, akik – mint a nyelvi emlékekből is kítűnik – a német nyelvterület különböző részeitől származtak, csupán az új hazában olvadtak – nem utolsósorban a szászok helyzetét szabályozó 1224. évi Andreanum hatására – egy néppé. Az erdélyi szászok történetéről – magyar nyelven – lásd Erdély története (főszerk.: *Köpeczi Béla*), Budapest, 1986, megfelelő fejezeit.
2. A Szász Nemzeti Tanács képviselői egyébként részt vettek a Károlyi-kormányt képviselő Jászi Oszkár és a Román Nemzeti Tanács aradi tanácskozásán is, igaz a románok tiltakozása miatt határozati jog nélkül. *Jászi Oszkár*: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet, 1921. II.
3. A gyulafehérváni határozatok a következőképpen rögzítették az erdélyi népek nemzeti jogait: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvétellel minden nép népségének számarányában nyer jogot.” *Gazeta Oficială*, 3. sz. 1918. december 31. Magyarul: *Nagy Lajos*: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Kolozsvár, 1944. 208–211.
4. Az erdélyi terület hovatartozásának kérdése lényegében még 1916-ban eldőlt, amikor a román kormány – közelinek ítélve a központi hatalmak katonai vereségét – augusztus 17-én titkos szerződésben csatlakozott az antanthoz. A hadbalépésért cserében Romániának ígérték Bukovina egy részét, a Bánságot, a történeti Erdélyt és további területeket nagyjából a Tisza vonaláig, de Debrecen és Orosháza közvetlen környezetét Magyarországnak meghagyva.
5. Részletesen lásd: *Wolf Oschlies*: Die Deutschen in Rumänien. III. rész: Gross-Rumänien und seine Deutschen (1918–44). Berichte des Bundesinstitute für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Köln, 1982. 48.
6. Maniu egyébként ezeken a tárgyalásokon teljes önkormányzatot, sőt kantonális jogokat helyezett kilátásba az erdélyi szászoknak. Lényegében véve tehát ugyanazokat a jogokat ajánlotta fel számukra, amelyeket Jászi Oszkár ígért a románoknak.

7. Mediascher Anschlussklärung des erweiterten sächsischen Zentralaussschusses. In: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen (válogatta és feldolgozta: *Ernst Wagner*) Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1981, 266–268.
8. Részletesen lásd *Szász Zoltán*: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In: Erdély története, III. kötet, 1721.
9. *Walter König*: Haben die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben 1918/19 bedingungslos den Anschluss an Rumänien zugestimmt? Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunden, 1979. 1. sz. 101–110. (idézet: 104.)
10. Idézi *Nicolae Iorga*: Ce sînt și ce vor Sașii din Ardeal. Köln – Wien, 1969. 67.
11. Volksprogramm des 4. Sachsentages in Schässburg. In: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 268–271.
12. A Romániai Németek Szövetségén belül valamennyi népcsoportnak saját politikai szervezete volt: Deutsch-sächsischer Volksrat – elnöke 1918-ig dr. Adolf Schullerus, majd Karl Schnell volt. Deutscher Volksrat für Besarabien, Volksgemeinschaft der Deutschen in der Bukowina, Schwäbisch-deutsche Volksgemeinschaft
13. *Nagy L.*, 212–221. (kiemelés tőlem – S. A.)
14. Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. II. kötet, 1–180. (Érdeemes megjegyezni, hogy a népszámlálás során különbséget tettek nemzetiség (etnikai hovatartozás) és anyanyelv között, bár a németek esetében a két adat közötti eltérés nem szignifikáns, a százalékos arányoknál nem is mutatható ki.)
15. *Hans Hartl*: Das Schicksal des Deutschtums in Rumänien. Würzburg, 1958. 5.
16. A romániai németsegre vonatkozóan is összefoglaló adatokat közöl: *Alfred Bohmann*: Menschen und Grenzen. II. kötet: Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa, Köln, 1969, 114.
17. Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums (Összeállította: *Wilhelm Winkler*), Berlin, 1927, 294–296 és 676.
18. Erről részletesen lásd *Hans Bergel*: Die Sachsen in Siebenbürgen nach dreissig Jahren Kommunismus. Innsbruck, 1976, 10.
19. Recensământul general al populației Romaniei din 29 decembrie 1930. II. kötet.
20. Die Sprachverordnungen des Innenministeriums. Deutsche Tagespost (Hermannstadt) 1922. december 9.
21. Monitorul Oficial, 82. sz. 1921. július 30.
22. *Gustav Adolf Klein*: Wirtschaft und Minderheiten in Rumänien. Der Auslandsdeutsche, 1930. 14. sz. 484–486. *Jordáky Lajos*: Az erdélyi társadalom szervezete. Kolozsvár, 1946, 5–8.
23. A szász univerzitás a szász patríciusok érdekeinek fokozottabb érvényesítésére jött létre a régi szász székekből (valójában a szász városokból), élén a szebeni polgármester állt. Az erdélyi fejedelemség fennállása idején a szász univerzitás megőrizte önkormányzatát, védte az egyre inkább bezárkózó szász városok gazdasági és kulturális jogait. Önkormányzatát II. József szüntette meg, jogi különállása pedig 1876-ban szűnt meg, amikor a közigazgatási egységekként fennálló szász székeket beolvasztották a vármegyék szervezetébe.

24. *Gustav Adolf Klein*: Wirtschaftsprobleme der Siebenbürger Sachsen. Der Auslandsdeutsche, 1927. 11. sz. 366–369.
25. *Klein*, Wirtschaft und Minderheiten . . ., 484.
26. *Ilyés Elemér*: Nationale Minderheiten in Rumänien – Siebenbürgen im Wandel. Wilhelm Braumüller – Universitäts-Verlagsbuchhandlung Ges. m. b. H. Wien, 1981.
27. A világgazdasági válság természetesen nemcsak a szászokat érintette, az állam azonban a román nemzetiségűek számára több kedvezményt biztosított és az elbocsátások is kevésbé sújtották őket.
28. Sächsisch-schwäbische Chronik (Szerkesztette: *Eduard Eisenburger és Michael Kroner*) Kriterion, Bukarest 1976, 169.
29. Monitorul Oficial, 283. sz. 1925. december 22.
30. Monitorul Oficial, 1925. március 8.
31. Német–román jegyzőkönyv a német népcsoportok jogairól. In: Quellen zur Geschichte . . ., 297–300.
32. *Pomogáts Béla*: A transzilvanizmus (Az erdélyi Helikon ideológiája.) Akadémiai Kiadó, 1983. Az erdélyi szászokra vonatkozóan 97–112.
33. Részletesen *Wolfgang Miede*: Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–38. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumpolitik. Europäische Hochschulschriften Frankfurt, 1976, 1982. 280.
34. *Uo.*: 89.
35. A megújulási mozgalomról részletesebben lásd *Oschlies*, 63–66.
36. A statutum 3 dekrétumból állt; I. rész Monitorul Oficial 1938. május 4.; a II. és III. rész Monitorul Oficial 1938. augusztus 4.
37. A német politika a Fabritius-féle vonalat támogatta, a Német Néppártot ennek akarta alárendelni. Célja eléréséhez semmilyen eszköztől sem riadt vissza (a Néppárt funkcionáriusai például nem kaptak németországi vízumot.)
38. Az erdélyi szászok és a többi romániai német népcsoport további sorsáról lásd *Oschlies*, és *Ernst Wagner*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Wort und Welt Verlag, Innsbruck, 1982, 78–85.